

Польщею Зборівського договору та визнання гетьманської України незалежною державою, відкривалася добра нагода зміцнити свою владу як в середині самої держави, так і на міжнародній арені карбуванням своєї власної монети. Знаючи добре українську історію, Хмельницький у своїх універсалах неодноразово звертається до традицій Київської Русі та Галицько-Волинської держави. Гадаємо, що Богдан, як Володимир Великий та Ярослав Мудрий, які в X-XI ст. карбували у невеликій кількості власні золоті і срібні монети (златники та срібляники) на зразок візантійських, зробив спробу відкарбувати свою власну українську монету. Можливо, було створено в Чигирині монетний двір, підготовлено ескізи монет, виготовлено штемпелі та перші пробні зразки, але через певні внутрішні чи зовнішні причини Хмельницький відмовився від своєї ідеї або відклав її реалізацію до кращих часів.

До таких причин, на нашу думку, слід віднести: складне внутрішнє та зовнішнє становище Гетьманщини, особливо після невдалого військово-політичного союзу з Московським царством у 1654 р.; відсутність власних родовищ золота, срібла та міді; не було досвіду карбування власних монет, зокрема, в Лівобережжі. Бракувало спеціалістів і обладнання; грошовий ринок був достатньо наповнений золотими (дукатового типу угорськими, польськими, італійськими, голландськими монетами), великими срібними (талерового типу), розмірними срібними монетами: золотими, півталерами, тимфами, ортами, шостаками, трояками, півтораками, мідними грошима, півгрошима, шелягами, четвертаками, денаріями Речі Посполитої і ряду європейських держав³⁰. Вхідження Гетьманщини у васальну залежність до Московського царства з часом призвело до обмеження української автономії, поділу України на сфери впливу Польщі, Росії і Туреччини, до насадження в грошовому обігу відповідно російського рубля, польського золотого і турецьких мідних мангарів, срібних акче, золотих алтинів (зокрема, на території Поділля в 1672-1699 рр.).

Отже, в результаті національно-визвольної війни 1648-1657 рр. на теренах України під керівництвом Б.Хмельницького сформувалась нова гетьманська держава республіканського типу. Яскравими показниками її сили та життєдіяльності стала чітка фінансова, ринкова, митна та податкова політика, спрямована на зміцнення позицій України в Європі та поліпшення соціального становища всіх верств українського суспільства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- 1.Дорошенко Д.І. Нарис історії України.- К., 1992.-Т.2.-С.119; 2.Шуст Р., Зварич В. Нумізмати́ка: Довідник. – Тернопіль, 1998. – С.68; 3.Січинський В.Ю. Чужинці про Україну.- К., 1992. –С.90; 4. Там само. – С. 90; 5. Дорошенко Д.І. Вказана праця.- С.122; 6. Там само. - С. 129; 7. Крип'якевич І.П. Історія України.- Львів, 1992.- С.200; 8. Дорошенко Д.І. Вказана праця. - 170; 9. Мельничук І.П. Магдебурзьке право на Вінниччині //Наукові записки ВДМУ ім. М. Коцюбинського.Серія : Історія. – Вип. VI.- Вінниця, 2003. – С.122; 10. Савчук Ю.К.Міська геральдика Поділля. – Вінниця, 1995; 11. Таєчкін Д. Дослідження центрів виробництва холодної січної зброї в Україні XVII ст. // Збірка наукових праць Інституту історії України НАНУ. Історико- географічні дослідження в Україні. Число 5.-К., 2001. – С.65-66; 12. Таєчкін Д. Вказана стаття – С.66; 13. Січинський В.Ю. Вказана праця. - К., 1992. –С.82; 14. Там само. - С.86; 15. Таєчкін Д. Вказана стаття. – С. 71; 16. Січинський В.Ю. Вказана праця. – С. 76; 17. Крип'якевич І.П. Вказана праця. - С.197; 18. Січинський В.Ю. Вказана праця. – С.76; 19. Субтельний О. Україна. Історія. -К., 1992. – С.128; 20. Там само. - С. 128; 21. Потин В. Сокровища монастирської казни Києво-Печерської Лаври 1898 г. // Нумізмати́ка і фалеристика.-2002.-№4.-С.30-33; 22. Грабовський С.І. Що принесла Україні Переяславська рада? – К., 2003.- С. 45; 23. Крип'якевич І.П. Вказана праця. – С. 199; 24. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності. –К., 1994.- С.26; 25. Замлинский В.А., Дмитренко М.Ф., Балабушевич Т.А. и др. Специальные исторические дисциплины. – К., 1992.-С.225; 26. Там само; 27. Там само; 28. Ніколаєнко Н. Основи економічної теорії. – К., 1998.-Т.1 – С.110-111; 29. Котляр Н.Ф. Кладочислительство и нумизматика.- К.,1974.-С. 116-117; 30. Калакура Я.С., Войцехівська І.Н., Корольов Б.І., Павленко С.Ф., Палієнко М.Г. Історичне джерелознавство. – К., 2001. - С.188-189.

Т.В.Кузнець

**ПРАВОСЛАВНЕ НАСЕЛЕННЯ УМАНЩИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ
СТОЛІТТЯ ЗА ДАНИМИ ДЕРЖАВНОЇ ТА ЦЕРКОВНОЇ СТАТИСТИКИ**

Одним з найбільш пріоритетних напрямків регіональних досліджень в Україні на сучасному етапі суспільного розвитку є розробки проблеми церковної історії та культури, які протягом кількох десятиліть внаслідок хибних ідеологічних міркувань висвітлювались у викривленому, далекому від реального становища вигляді¹. Ще більш актуальним це завдання видається, коли йдеться про такі регіони, які в силу географічних, історичних, політичних та інших чинників виділяються з-поміж інших своєю самобутністю. Як от територія Уманщини, що після входження Правобережної України під юрисдикцію Росії складала південну частину Київської губернії. Уманський повіт був другим величиною площі і за кількістю населення серед дванадцяти повітів губернії. До того ж повіт був найбільш густонаселеним, а повітове місто Умань за кількістю мешканців посідало друге місце серед міст губернії. До того ж, Уманський повіт за чисельністю православного духовенства був другим після Київського і першим серед інших повітів губернії.

Певною своєрідністю було і те, що територія Уманщини, населена в переважній більшості православним населенням, будучи власністю польських магнатів Потоцьких, довгий час була оплотом католицизму на Правобережжі. Отже, дослідження великого і густонаселеного регіону, встановлення чисельності православного населення і духовенства, виявлення спільного та розходжень в державній та церковній статистиці, а також з'ясування динаміки населення означеного регіону, що є метою даної публікації, виглядає досить актуальним. Аналіз державної та церковної статистики уможливило визначення становища православного населення в порівнянні з іншим населенням регіону, а встановлення чисельності служителів релігійного культу слугуватиме як загальним дослідженням церковної історії, так і сприятиме визначенню їх впливу на суспільне життя тогочасного суспільства.

Відразу ж відзначимо, що в такій постановці дана проблема не була предметом спеціального дослідження. Хоч існують загальні дослідження церковної історії Покровського І.М.², Власовського І.³, та аналітичні дослідження матеріалів перепису населення 1897 року Личкова Л.⁴ та Ярошевича А.⁵. Однак окремо православне населення та його духовні пастирі ще не були в центрі спеціального дослідження. Тим більше, коли йдеться про окремий регіон, населення якого, незважаючи на досить потужний наступ католицизму, в більшості своїй зберігало православну віру.

В 1796 р. землі історичної Уманщини як адміністративна одиниця – Уманський повіт – стали складовою частиною Київської губернії. Православне населення з церковним причтом підпало під покровительство духовного начальства Київської єпархії, кордони якої співпадали з кордонами губернії. Уманське духовне правління в 1799 році уклало “Рапорт с препровождением регистра сколько расположено сел в благочиниях”⁶, в якому значилося, що 140 населених пунктів повіту, які мають штатні церкви, поділені на 10 благочинницьких округів з благочинними та іншим церковним начальством на чолі. Всього ж в Уманському повіті налічувалось 202 населені пункти, а саме: 8 містечок, 16 “деревень”, 9 хуторів, 9 ферм та ін.

За даними 1869 р. православне населення повіту було об'єднане в 128 приходах⁷, хоч церков, як і раніше, так і за даними 1878 р., штатних було 140⁸. Неспівпадання кількості церков і приходів пояснюється тим, що деякі церкви не мали приходів, як, наприклад, церква Уманського тюремного замку, чи Уманського духовного училища, чи Уманського училища садівництва і землеробства. А деякі через малочисельність прихожан були позаштатними або приписними (вони мали духовний причт, але належали до інших приходів). В 128 приходах налічувалось 404 особи церковного причту, а саме: 129 священників, 2 диякони, 129 д'яків, 72 пономарі і 72-і просфорні. Та, окрім священо- і церковнослужителів, до стану духовенства належали і члени їх сімей. Тому загальна чисельність духовенства значно більша, а за даними перепису населення 1897 року духовенства в повіті налічувалось 1499 осіб⁹.

Матеріали всеросійського перепису населення 1897 р. відбили не однорічний зріз

суспільства, а багато десятиріч. За матеріалами перепису легко простежується національний склад, освітній рівень, динаміка освітнього рівня духовенства і т.п. Так, аналіз національного складу православного духовенства Уманського повіту показує, що більшість – 54,1% - склали українці. Росіян було 45,6 %, а поляків і молдаван по 0,3 %. Однак перевага українців не була значною, бо якщо не брати до уваги членів сімей духовенства, то співвідношення між служителями релігійного культу виглядало так: 202 українці проти 174 росіян. І це при тому, що Уманський повіт можна вважати українською глибинкою (був територіально віддалений від губернського центру, а тим більш – від Російської держави). Таке співвідношення в національному складі православного духовенства повіту є ще одним підтвердженням того, що церква була одним із важелів у здійсненні політики зросійщення українського населення, що активно впроваджувалась російським самодержавством.

Відносно грамотності духовенство всіх християнських сповідань та їх сімей, то картина вимальовується таким чином: грамотних в Уманському повіті було 1092 особи (582 чоловіки і 510 жінок), неграмотних 407 осіб (158 чоловіків і 249 жінок), що відповідно становило 72,8 % та 27,1%. Аналіз даних про грамотних чоловіків духовного звання повіту (без міста, бо в повітовому центрі співвідношення інше) за віковими групами показав, що стовідсотково грамотними були у віці 40-49 років. Серед 50-59 літніх грамотних було 98%, серед 30-39 літніх грамотними були 97,5%. У віці 60 і більше років грамотного духовенства було 96%. Серед 20-29 літніх відсоток грамотних становив 95,7, а 91,3% 10-19-літніх осіб духовного звання ще здобували освіту. По місту Умані грамотних осіб духовного звання було 92,2%, а чоловіків – 66,1%. Тобто в переважній більшості православне духовенство було грамотним, чого не можна сказати, як побачимо нижче, про православне населення повіту.

Відносно кількості православних Уманського повіту, то з першої половини ХІХ ст. достовірних офіційних даних поки що виявити не вдалося. Відомості про прихожан православних церков з “Атласа народонаселення Западно-Русского Края”¹⁰ вважати абсолютними не має сенсу з огляду на те, що метою здійснення урядом відповідного обстеження не було всебічне статистичне дослідження. Воно було проведене в “ряду мер, прийнятих к оживлению, утверждению и нравственному возвышению в этом крае исконно русского элемента... для устройства православных церквей в приходах бывших помещичьих крестьян на деньги правительства”¹¹. Тобто канцелярія завідувача влаштуванням православних церков територій, приєднаних до Росії від Польщі, зібравши дані про кількість прихожан православних церков, мала обґрунтувати необхідність будівництва нових храмів на цих землях. Тому і кількість прихожан не варто вважати точною в підрахунку чисельності православного населення краю. Та навіть приблизні підрахунки православного населення Уманського повіту показують, що його було 150462¹² особи з 157075 мешканців в цілому,¹³ що становило 95,7%.

Більш точну уяву про чисельність, національний та соціальний склад православного населення Уманщини дають матеріали всеросійського перепису населення 1897 р. За переписом всього в Уманському повіті мешкало 320744 особи, з яких 279107 православних, з них в м. Умань – 11961 особи, що становило відповідно 87% і 39% від усього населення. Як видно, переважна більшість населення краю перебувала в лоні православної церкви.

Національний склад православного населення представлений таблицею:

№ п/п	Національності	Уманський повіт			м. Умань			Разом	В % до всього населення
		Чол.	Жін.	Разом	Чол.	Жін.	Разом		
1	Українці	130699	133469	264168	4463	5015	9478	273646	98,0%
2	Росіяни	1536	1293	2779	1321	1103	2424	5203	1,8%
3	Білоруси	37	25	62	10	4	14	76	0,02%
4	Поляки	12	41	53	15	12	27	80	0,02%

Серія: ІСТОРІЯ

5	Молдовани	17	22	39	1	1	2	41	0,01%
6	Інші	33	12	45	11	5	16	61	
	Всього	132334	134812	267146	5821	6140	11961	279107	87%

Більшість православного населення повіту становили українці (98%). Росіян серед православних було 1,8%, поляки і білоруси складали по 0,02% і т.д. Якщо порівняти національний склад православного населення і православного духовенства Уманщини, то виявляється, що при переважній більшості українців серед православних мешканців (98,0%) духовенства українського походження було лише 54,1%. Духовенства ж російського походження було 45,6%, тоді як росіяни складали 1,8% православного населення повіту. Отож очевидним є висновок про те, що православна церква на українських теренах була російською не тільки за формою організацій та підпорядкування, а й за національним складом та духом духовних пастирів.

Відносно грамотності православних мешканців Уманського повіту, то, як вже відзначалось вище, рівень її був значно нижчий від грамотності православного духовенства. Якщо серед усього православного духовенства повіту грамотними були 72,8 %, то серед православного населення тільки 11,9% мали освіту. Розподіл православного населення за національністю та грамотністю виглядав так: грамотних серед православних поляків було 62,5%, серед росіян – 61,4%, серед білорусів – 42,1%, серед українців – 10,9%. Як видно, саме православні українці, що становили переважну більшість православних мешканців повіту, були найбільш позбавлені освіти.

Виявлення рівня грамотності серед православного населення показує і те, що він був різним серед чоловіків та жінок. Тільки серед православних поляків повіту грамотних жінок було більше, ніж грамотних чоловіків (60% жінок проти 40% чоловіків). Що стосується православних інших національностей, то відсоток освічених жінок був досить незначним. Так, найвищим він був серед росіян (38,2% жінок проти 61,7% чоловіків), менший – серед білорусів (18,7% жінок проти 81,2% чоловіків) і найменшим – серед українців (11,4% жінок проти 88,5% чоловіків). З 138484 православних українок повіту тільки 447 жінок були грамотними, що становило 2,4%. Серед православних жінок інших національностей цей показник був значно вищим. Так, серед білорусок він становив 20,6%, серед росіянок 52%, а серед полячок – 56,6%. Отже, як показав аналіз, серед всіх православних мешканців Уманського повіту, переважну більшість яких складали українці, саме вони були найбільш віддалені від освіти, а надто українські жінки.

Матеріали перепису населення 1897 р. дають можливість уявити розподіл православного населення (українці, росіяни, білоруси) Уманського повіту за видами занять, який виглядав так:

Основні види занять	Уманський повіт	м. Умань	Разом	В % до православного населення повіту
1 Адміністративна , судова, поліцейська і станова служба	529	646	1175	0.4%
2 Приватна служба , поденщики	8673	2868	11541	4,1%
3 Доходи з капіталу і нерухомого майна	566	599	1165	0,4%
4 Землеробство	244373	1839	246212	88,2%
5 Обробка волокнистих матеріалів	736	10	746	0,2%
6 Обробка деревини	566	471	1037	0,3%
7 Обробка металів	931	154	1085	0,3%
8 Кераміка	1101	15	1116	0,4%
9 Обробка рослинних та тваринних продуктів харчування	1232	174	1406	0,5%

Серія: ІСТОРІЯ

10 Виготовлення одягу	1319	1636	2955	1,0%
11 Будівельні роботи	1076	944	2020	0,7%
12 Торгівля	817	814	1631	0,5%

Як видно, з усіх православних українців, росіян, білорусів, що мешкали в Уманському повіті, а це 278925 осіб, 88,2% були зайняті в землеробстві, 4,1% перебували на службі у приватних осіб, 1,0% населення займалися виготовленням одягу, по 0,5% займалися торгівлею та обробкою рослинних та тваринних продуктів харчування і т.д. Тобто переважна більшість православних повіту була зайнята у виробничій сфері, що не вимагало високого рівня грамотності та спеціальної освіти.

Таким чином, дані першого всеросійського перепису населення Російської імперії 1897 р. уможливають підрахунки чисельності православного населення Уманського повіту та його духовних пастирів – православного духовенства. Вони також дають можливість з'ясувати національний склад, рівень грамотності, його динаміку за віковими групами та розподіл православного населення краю за основними видами занять. Отож про православне населення повіту ХІХ ст. складається досить повне уявлення, чого не можна зробити про нього в перші десятиліття ХХ ст. Державна та церковна статистика минулого століття дає можливість оперувати лише загальними відомостями про кількість жителів повіту, чисельність прихожан православних приходів та розподіл населення за віросповіданням.

За офіційними даними наприкінці ХІХ ст. в Уманському повіті мешкало 320678 осіб,¹⁴ а прихожанами православних храмів з них були 285868 осіб.¹⁵ Якщо вважати, що всі прихожани були православними, то виходить, що 89,1% населення повіту сповідували православну віру. Однак дані державної та церковної статистики про чисельність населення та кількість православних кінця ХІХ- початку ХХ ст. дещо відмінні. Це ускладнює точні підрахунки і дозволяє оперувати лише приблизними даними. Для ілюстрації сказаного наведемо показники державної та церковної статистики про кількість населення і православних Уманського повіту в перші десятиліття ХХ ст.

Дані офіційної державної статистики виглядають так:

Роки	м. Умань		Уманський повіт		Разом		
	к-ть жителів	серед них правосла вних	к-ть жителів	серед них православних	к-ть жителів	з них православних	правосл. в %, до всіх
1904	37684	8946	336983	310223	374667	319169	85,2%
1914	50224	20663	337311	312765	387535	333428	86,0%
1915	46572	19088	335797	309644	382369	328732	85,9%

А за даними церковної статистики у 1901 р. православних прихожан в Уманському повіті було 285868 чол.¹⁶ Якщо навіть припустити, що за чотири роки (з 1901 до 1904р.) їх кількість зростає на 33301 особу і досягла наведених в таблиці 319169 чол., то чому не таким було зростання в чотириріччя з 1910 до 1914 рр.? Бо ж у 1910р. православних прихожан було 321929 чол.,¹⁷ а вже в 1914 р. православних стало 334428 чол. Тобто за чотири роки їх кількість зростає тільки на 11499 чол. Але подібного роду підрахунки та інші міркування виглядають бездоказовими з огляду на те, що порівняння державної та церковної статистики не на користь останньої. Зібрані нами з офіційних друкованих органів православної церкви відомості про чисельність православних приходів не є повними і не можуть конкурувати з даними державної статистики.

Підсумовуючи вищевикладене, підкреслимо, що населення Уманщини в ХІХ–на початку ХХ ст. в переважній більшості було православним. Півторатисячний корпус православного духовенства Уманського повіту складали освічені люди, які служіння релігійному культу підпорядковували морально-релігійному вихованню православних

.....

мешканців краю. Православна церква була тоді єдиним світлим променем для далекого від освіти населення, особливо жіноцтва. Православне населення повіту, зайняте в основному в землеробстві, а тому позбавлене можливості прилучитися до культурно-освітніх надбань суспільства, лише завдяки духовним пастирям формувало свій духовно-культурний світогляд. І насамкінець додамо, що саме завдяки даним державної та церковної статистики є можливість з'ясувати чисельність, національний склад та освітній рівень православного населення регіону.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Тронько П.Т. Досвід та перспективи дослідження в Україні регіональних проблем церковної історії та культури // Релігійна традиція в духовному відродженні України. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції.-Полтава, 1992.-С.5; 2.Покровский И.М. Русские епархии в XIV-XIX вв., их открытие, состав и пределы.-Т.2.-Казань, 1913.-889с; 3.Власовський І. Нарис історії Української Православної церкви.-Ч.ІІІ.-Нью-Йорк-Бавнд Брук, 1977.-390с; 4.Личков Л.Юго-Западный край по данным переписи 1897 года // Киевская старина.-1905.-№9.-С.315-366; 5.Ярошевич А. Малороссы по переписи 1897г.//Киевская старина.-1905.-№6.-С.411-423; 6.ЦДІА України.-Ф.127.- Оп.353.- Спр.39.- Арк.1-5; 7.“Киевские Епархиальные Ведомости.”-1869.-№11.-С.68; 8.Список причтов Киевской епархии, поделенных на десятки, в силу указа Киевской Духовной Консистории, для выбора депутатов на епархиальный съезд // Киевские Епархиальные Ведомости.-1878.-№6.-С.54-56; 9.Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897г. Издание Центрального Статистического Комитета Министерства Внутренних дел под редакцией Н.А. Тройницкого.-Т XVI.-1905.-С.34; 10.Атлас народонаселения Юго-Западного края по исповеданиям .-СПб.,1863. Приложение; 11.Там само; 12.Там само; 13.Похилевич Л.Сказания о населённых местностях Киевской губернии.-К.,1864.-С.339-376; 14.Алфавитный указатель населённых пунктов, вошедших в настоящий список.-Б.М.,1900.-Т.2.-С.1549-1674; 15.Адрес-календарь Киевской епархии за 1901год.-К., 1901.-С.162-183; 16.Там само; 17.Памятная книжка Киевской епархии на 1910 год.-К.,1910.-С.401-452.

Є.Ф. Годований

УКРАЇНЬСЬКА ПРЕСА ПРО СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНИ (20-60 РР. ХІХ СТ.)

В умовах розбудови української держави є інтерес до першої половини ХІХ ст., для якої характерне поживавлення соціально-політичного життя на українських землях. Важливо у зв'язку з цим показати роль та еволюцію суспільної думки, яка часто знаходила свій концентрований вираз, перш за все, у пресі. Відсутність системного дослідження українських видань визначає актуальність даної проблеми. Науковий аналіз відображення на сторінках української преси соціально-політичного та економічного життя України допоможе чіткіше виділити головні тематичні лінії, виявити закономірність та динаміку публікаторських матеріалів про Україну.

Існує досить значний масив теоретичних праць, присвячених різним аспектам української преси. З дореволюційних праць, які мають відношення до теми, належить відзначити твори К.Цертелева, І. Левицького, М.Лемке, Б.Грінченка, О.Терлецького. К.Цертелев стисло проаналізував стан російської журналістики і зробив спробу визначити головні завдання преси в Російській імперії¹. М.Лемке дав аналіз російської цензури². Вагомий внесок у висвітлення бібліографії в Галичині, в тому числі і газетної, належить І.Левицькому³. На негативних моментах в розвитку української преси в умовах Російської імперії наголошував Б.Грінченко⁴. До синтетичної праці про літературу Галичини, в тому числі і про пресу, можна віднести книгу О.Терлецького⁵. Н. Лістовський одним з перших складає бібліографію російської журналістики 1703-1900 рр.⁶. До праць, які аналізують стан української преси, можна віднести і працю В.Доманицького⁷. Пріоритетним напрямком для українських дослідників в цей період продовжує залишатись преса Галичини. Тут заслуговують на увагу праці І.Франка⁸, М.Возняка⁹.

Період 20-х рр. ХХ ст. характеризується тим, що за цей час було опубліковано досить небагато праць, але якість їх досить велика. До них можна віднести праці